

DACIA ÎN SISTEMUL ECONOMIC ROMAN (II)*

Doina Benea

În studierea economiei romane, literatura de specialitate modernă a abordat analiza acestui fenomen în principal pe baza izvoarelor literare (pentru epoca Republicii) și apoi pe baza mărturiilor epigrafice și papirologice, numismatice. De abia în ultimele decenii s-a trecut la o studiere mai aprofundată și a mărturiilor arheologice, care evidențiază complexe de natură economică (respectiv ateliere), implicarea industriei artizanale în toate mediile provinciale etc.

În decursul timpului, s-au conturat două curente diametral opuse asupra caracterului, structurii și implicat a organizării ei mai ales în epoca imperială.

Primul dintre acestea încearcă prezentarea situației economice a Statului Roman în evoluția sa firească cu limitele cunoscute informaționale, pe baza documentației de natură diversă. În general, până acum lucrările privind economia romană sunt capitole care privesc întreaga economie romană, de la agricultură la circulația monetară, cu anumite observații pertinente, acolo unde documentația epigrafică este mai bine conturată. Mai ales, analiza se ocupă de statutul celor care lucrau în anumite domenii ale economiei: agricultură, minerit comerț etc., de mobilitatea lor socială. Ele constituie capitole bine încheiate în anumite sinteze generale asupra lumii romane sau dimpotrivă, mai rar este adevărat sunt lucrări care vizează doar economia¹. Calitatea economiei, sistemul de relații economice romane a generat apariția unui al doilea curent.

Începând cu primele decenii ale secolului XX, s-a conturat o opinie enunțată la anumite intervale de timp de E. Meyer, urmat apoi și de M. I. Rostovțev asupra caracterului capitalist al economiei romane², dând naștere unui curent denumit modernist³. La care se adaugă cu anumite elemente specifice ca interpretare M. Finley⁴ și mulți alții.

*

*

*

În cele ce urmează, nu vom analiza problematica generală a caracterului

* prima parte a studiului a apărut în Benea 2002, p. 99-111; Eadem 2003, p. 165-182.

¹ Vezi Pékary 1957; Drexhage et alii 2002 etc.

² Rostovțev 1926, cu bibliografia repectivă.

³ Benea, *Modelul socio-economic al Imperiului Roman. Cazul provinciei Dacia*, comunicare prezentată la Simpozionul Național organizat la Universitatea de Vest din Timișoara, aprilie 2008.

⁴ Finley 1977.

economiei romane. În unele sinteze generale ce privesc istoria Imperiului Roman, anumite aspecte ale evoluției economiei, cu privire specială la Roma sau la unele provincii din spațiul mediteranean pentru care există informații literare sau epigrafice, au fost tratate în capitole distincte⁵. Anumite studii de sinteză cu privire teoretică asupra economiei au apărut în ultimele decenii tocmai ca dovadă a creșterii interesului pentru mecanismele economiei antice mai puțin cunoscute până acum.

Atenția noastră vizează în principal economia romană, ca și componentă fundamentală a existenței antichității romane, în special cea din epoca Principatului, perioadă istorică în care a ființat provincia Dacia.

Dar, și din aceasta problematică complexă, vom încerca să supunem analizei doar o componentă fundamentală a ei și anume industria artizanală reflectată de unele oficine meșteșugărești cunoscute în provincia Dacia, identificate în cursul unor cercetări arheologice⁶. Informațiile obținute prin cercetarea literaturii de specialitate românești și a colecțiilor muzeale⁷ avute la dispoziție oferă cadrul de analiză a anumitor categorii speciale de meșteșuguri.

O componentă indispensabilă a economiei romane o formează artizanatul (cu alte cuvinte industria antică, care asigură toate domeniile vieții cotidiene).

O definiție generală a **meșteșugului** denumim procesul prin care persoane cu o pregătire specifică acționează asupra materiei prime sau asupra unor produse semifinite și le transformă în obiecte, instrumente de lucru sau nu, în folosul comunității sau destinate schimbului comercial⁸.

Economia Romană a primit un contur clar în timpul Republicii, în momentul în care extinderea Statului prin structurile sale administrative a cunoscut primele forme de organizare a provinciilor.

Este știut faptul că mari latifundiari, **Senatorii** formau clasă socială distinctă a societății, care însă din interese de natură economică se va implica și în afaceri comerciale și chiar va deține mari manufacturi. Acesta este un proces îndelungat de reorientare economică constatată în rândul clasei senatoriale, care încearcă să revitalizeze resursele pe această cale, ceea ce se concretizează înspre sfârșitul secolului I a. Chr.

Inițiativa particulară rămâne elementul fundamental în organizarea officinelor, chiar a manufacturilor de cărămidărie, cunoscute mai ales la Roma, sau de altă natură. Dispersia lor în teritoriu, în provinciile romane nu apare prea clară încă, în toată

⁵ Vezi Garnsey, Saller 1988; Strobel 2002 etc.

⁶ Am luat în discuție doar principalele tipuri de ateliere de prelucrare a metalului (fier, plumb, bronz, aur, argint), și doar câteva vizând domeniul ceramicii: opaițe, teracote etc.

⁷ Nu am putut studia în colecțiile muzeale de la: Turda, Târgu. Mureș, Deva, Craiova, Târgu Jiu, Timișoara, Caransebeș etc. închise pentru renovare.

⁸ Vezi o altă și definiție la Santoro 2004, p. 27.

complexitatea lor, dependența de mari familii senatoriale organizatoare de adevărate companii (termen impropriu pentru acea perioadă) din mai multe considerente: sub raport juridic nu se cunosc întotdeauna normele care au stat la baza organizării exploatarei resurselor minerale, a bogățiilor minerale dintr-un teritoriu dat.

Artizanatul și afacerile comerciale formează apanajul celei de-a doua categorii sociale și anume cavalerii, lucruri în general cunoscute. Dar în producția meșteșugărească un loc distinct în epoca imperială îl dețin libertii.

Întotdeauna Statul își impune propriul control asupra economiei prin sistemul de taxe introduse, menite a asigura nevoile sale interne, siguranța alimentară a producției care îi deservește interesele (de pildă, cea militară). Problemele acestea se află în competența lui *procurator Augusti*.

În momentele de criză externă sau internă, Statul își impune controlul direct asupra producției meșteșugărești prin preluarea unor ateliere mari sub controlul lui pentru rezolvarea problemelor majore (vezi situația din timpul războaielor civile din anul 193, sau timpul lui Maximinus Thrax). În general, în momentele de criză militară, controlul Statului asupra producției unor oficine este riguros, lucru impus de nevoile de moment, acordând anumite facilități și particularilor. În orice caz, se poate observa din izvoare că Statul prin legislație contează în caz de nevoie și își impune controlul asupra producției acestor ateliere. La începutul secolului II p. Chr. în administrarea acestui domeniu există o jurisdicție, care stipulează clar obligațiile artizanilor, ale officinelor în sine, față de Stat.

La nivelul Italiei, economia artizanală, bazată pe meșteșuguri a fost organizată pe baza centrelor urbane și a teritoriilor lor. Această structură administrativă a creat primele relații locale între *civitates* și așezările rurale, și apoi între oraș și acestea din urmă.

Cucerirea noilor teritorii și organizarea de provincii a condus la aplicarea acelorși principii de bază, la care s-au adăugat altele, determinate de implicarea directă a Statului în exploatarea resurselor acestor teritorii. Prin aceasta, Statul obținea resurse materiale importante, prin vinderea materiei prime particularilor interesați în prelucrarea ei. La aceasta se adaugă și intervenția Statului în anumite etape ale procesului artizanal pentru realizarea de bunuri în folos propriu (în caz de campanii militare, de pildă) asigurând anumite avantaje respectivelor domenii sau companii. Statul deține prin curtea imperială proprietăți asupra unor mari ateliere, cum ar fi cele de amfore din nordul Italiei (Nerva-Hadrian), a uleiului din Baetica (Septimius Severus – Caracalla - Heliogabalus), atelierele militare de prelucrare a metalului de la Milano etc.

*

Fenomenul economic roman prin activitate meșteșugărească nu a fost tratat întotdeauna ca un tot unitar în sensul unui studiu intrinsec și comparativ între epigrafie, izvoarele literare, numismatică, arheologie, chiar și legislație a întregului

Imperiu. Dintre aceste științe, până de curând, arheologia a fost mult mai puțin abordată în acest studiu multidisciplinar⁹.

Cu câțva timp în urmă, într-un studiu intitulat: Integrarea Daciei în sistemul economic roman, publicat în *Ephemeris Napocensis*, și apoi reluat într-un volum de sinteză am analizat anumite aspecte de natură socio-economică prin prisma evoluției istoriei generale a provinciei Dacia. Au fost evidențiate acele aspecte care sunt comune tuturor provinciilor romane și alături de altele cu caracter specific determinate de modul prin care a fost ocupată provincia, organizarea ei, caracterul militar al ocupației și implicit ca urmare a acestor aspecte: colonizarea romană oficială care a deservit armata și administrația romană, urmată de o colonizare privată spontană neorganizată, urmările acestor două procese de mobilitate socială în formarea economiei provinciale romane¹⁰.

Organizarea provinciei Dacia a avut la bază alte criterii decât cele ale economiei pre-romane. Ele au fost determinate de nouă organizare administrativă, care se baza în principal pe o altă structură militară defensivă având în centru castrul legiunii de la Apulum.

Dar nu trebuie omis un alt lucru și anume, **Dacia liberă** s-a apropiat de sistemul economic roman prin acceptarea ca monedă proprie a monedei romane – sub forma monedei de argint (denarul), printr-un proces îndelungat inițiat cam cu două veacuri și mai bine înainte de cucerire.

Relațiile dintre *Dacia libera* și Imperiul Roman sunt documentate doar laconic de izvoarele literare. În schimb, ele apar evidențiate de numeroase descoperiri arheologice romane constatate în mai toate cetățile dacice mai importante atât din spațiul intracarpatic, cât și cel extracarpatic¹¹. Diversitatea mare de piese de diferite categorii și utilizări, de la armament, unelte, la accesorii și obiecte de lux sugerează nu numai complexitatea comerțului roman, cât mai ales caracterul regulat al acestuia (indiciu în acest sens fiind descoperirile apărute într-un număr mare de așezări și fortificații dacice)¹².

I. Glodariu a demonstrat pe baza descoperirilor romane din *Dacia libera*, că ultimele două secole din existența statului dac liber au fost dominate de relațiile economice cu romanii, ceea ce sugerează orientarea economică a Daciei¹³. Desigur, reprezentative rămân alături de Grădiștea de Munte, Costești, Lunca, Fețele Albe, Meleia urmate de Craiva, Căpâlna, Banița, Pecica, Cucuiș, Tilișca din Transilvania, Răcățiu, Poiana din Moldova, Popești, Cetățeni din Muntenia etc.

⁹ În acest sens, cercetările arheologice se implică mult (vezi mai nou proiectul *UE Culture*, care include între altele și pe acela denumit CRAFTS, care se ocupă de studierea artizanatului în diferite medii provinciale. Dacia nu face parte din acest proiect încă.

¹⁰ Benea 2002, p. 108-109.

¹¹ Glodariu 1974, passim; Idem 1977-1978, p. 17-26

¹² Florea 1992, p. 57-68.

¹³ Glodariu 1974, p. 131 vezi mai nou și Gudea 1996, p. 121.

Mai mult, descoperirile arheologice de la Grădiștea de Munte argumentează prezența unor oficine specializate cu artizani romani și străini¹⁴.

Prezența atelierelor de prelucrare a metalului în fortificațiile dacice argumentează controlul puterii centrale asupra activității lor, pe de o parte, dar și gruparea lor în cele mai importante puncte ale regatului în vederea asigurării nevoilor militare și ale populației civile. Prin toate acestea Dacia pre-romană a fost atrasă în circuitul sistemului de schimburi economice romane. Toate acestea au făcut cunoscut în mare măsură potențialul economic roman, chiar și organizarea lui sub aspectul general al schimburilor comerciale, dar și ca tehnologie.

Cucerirea romană a condus la distrugerea în întregime a acestui sistem și implicit dispariția marilor ateliere de prelucrare a metalului.

Amplasamentul castrelor a fost urmat de cel al așezărilor vicane din imediata apropiere. Imediat în ordine, aceleași trupe alături de populația băștinașă au participat la construirea principalelor **căi de comunicație** de acces între castre, atât cele de pe graniță, cât și cele de interior¹⁵. Ele au dat naștere marilor artere de comunicație care porneau de la Dunăre și până la limita nordică a Daciei, la *Porolissum*.

După formarea provinciei romane Dacia în anul 106, în timpul lui Traian se constată deplasarea centrului de greutate a economiei de la început, pe alte coordonate, având în centru singurul oraș la *Ulpia Traiana*.

De la această primă structură de drumuri s-au construit căile de comunicație secundare între anumite castre, așezări, cursuri de apă etc. Legat de acest aspect nu trebuie omise podurile din interiorul provinciei, dintre care date certe topografic ca importanță sunt doar mențiunile cartografice pentru: *Pons Augusti*, *Pons Aluti*, *Pons Vetus* etc.

Evoluția rețelei rutiere a provinciei a cunoscut o dezvoltare pe măsura ridicării canabelor, a vicilor militari, a așezărilor locale, a celor de coloniști, într-un cuvânt pe măsura stabilizării în timp a Provinciei.

În acest context, Statul roman prin modul de organizare administrativă a provinciei, a avut o importanță majoră în stabilizarea și mai ales integrarea Daciei în sistemul economic roman.

Oficial, au fost inițiate măsurile de construire a fortificațiilor amplasate pe de o parte de-a lungul frontierei, iar pe de alta parte, în interiorul provinciei pe marile artere de comunicație. Trupele rămase din timpul evenimentelor din anii 105-106 și-au construit castrele de lemn pentru care li s-a repartizat terenul, cariere de piatră, păduri, pășunile aferente pentru animalele trupei. Și tot atunci, a apărut și decizia de ridicare a canabelor și a vicilor militari în apropierea fortificațiilor cu aceleași avantaje economice de amplasament. În aceste așezări s-a stabilit populația care a

¹⁴ Rustoiu 2002, p. 63-91.

¹⁵ Bogdan Cătănicu 2007, p. 60-69

venit din fostele sedii de garnizoană ale trupelor din Pannonia¹⁶, Moesia¹⁷ etc., alături de veterani lăsați la vatră în Dacia după evenimentele amintite. Astfel, am putea lua în discuție cca. 65-70 de trupe auxiliare cu așezările vicane, cu 2-3 castre de legiune care apoi au fost reduse în 117, doar la o singură legiune, cea de la *Apulum*, până în anul 168, când la *Potaissa* a fost adusă legiunea a V-a Macedonica.

Aceste centre civile *canabae* și *vici militares* cu un teritoriu redus ca areal, concentrate pe un spațiu dat asemănător unui castru au oferit cadrul în care s-au dezvoltat mici târguri cu caracter semiurban, care după o evoluție de un secol și mai bine au devenit în bună parte, orașe. În acest mediu, alături de populație eterogenă etnic a participat și mâna de lucru locală autohtonă, lucru dovedit aproape în fiecare *vicus militaris* cercetat până acum prin prezența ceramicii dacice lucrate cu mâna, în principal.

Structura organizată a provinciei se datorează în principal numărului mare de trupe prezent în noua provincie, ale căror nevoi și cereri trebuiau satisfăcute în primul rând. Este semnificativă în acest sens încercarea lui N. Gudea de a demonstra nevoile de consum alimentar al trupelor din Dacia Porolissensis, pentru furajarea armatei etc.¹⁸. Cantitățile calculate par impresionante ca volum aproape de neînțeles pentru satisfacerea nevoilor zilnice de alimente (grâu, ulei, carne, vin, sare etc.) produse obținute doar parțial prin activitate proprie, în cea mai mare parte ele erau procurate din mediul civil al provinciei.

O analiză similară pentru producția meșteșugărească nu a fost întreprinsă încă pentru provincia Dacia. Ea este și greu de realizat în momentul acesta –credem noi – întrucât, pentru multe paliere ale activității artisanale nu deținem date arheologice concludente a demonstra o producție locală sau chiar existența unor importuri.

Și totuși încep să se contureze posibilități de interpretare în anumite domenii precum cel privind prelucrarea fierului, exploatarea sării, prelucrarea metalelor neferoase. Chiar dacă în primul rând, în economia provincială a Daciei cererile de aprovizionare ale armatei se aflau pe primul loc, nevoile curente ale administrației oficiale, alături de asigurarea necesităților populației civile indiferent dacă era formată din localnici sau coloniști au determinat organizarea formelor de activitate artizanală prin oficine locale.

În primele decenii ale secolului II și până în secolul III, **armata** a fost factorul determinant în ridicarea principalelor structuri: drumuri, poduri, construcții proprii, clădiri publice etc., la care participa și populația civilă. Ca atare, nevoile de materiale de construcție de orice natură (lemn, piatră, lut, fier) trebuiau să existe. Chiar dacă la început au fost aduse din import anumite materii prime, cum ar fi chiar lingouri de

¹⁶ Benea 1998.

¹⁷ Benea 2001.

¹⁸ Gudea 2005, p. 185-197.

plumb, cum este cazul celui de la *Ulpiana* (Moesia Superior) descoperit în forul lui Traian¹⁹, cu timpul multe din acestea au trebuit să fie asigurate pe plan local.

Venirea la tron a împăratului Hadrianus (117-138) marchează în evoluția provincială generală o politică nouă prin care se introduce sistemul recrutării locale pentru trupele staționate într-un teritoriu. Urmare a acestui fapt, au fost luate măsuri în fiecare provincie pentru aprovizionarea locală a armatei prin administrarea resurselor proprii în acest sens.

În asigurarea bazei de materii prime pentru activitatea meșteșugărească alături de alte surse (de origine animală, sau a lutului pentru alte domenii), industria extractivă are un rol primordial pentru nevoile atelierelor de prelucrare.

Preluarea, la fel ca în întreg Imperiul a tuturor resurselor minerale sub controlul Statului a constituit prima direcție care a impus o organizare oficială a exploatărilor. De la început, accentul a fost pus pe inițierea exploatării resurselor subsolului preluate de Stat, care a avut un caracter oficial. Cele mai multe informații le oferă cele privind aurul din Munții Apuseni aflat sub incidența directă a Casei Imperiale judecând după primii administratori numiți la conducerea lor. În teritoriile respective au fost aduși coloniști dalmatini²⁰, dar și traci²¹, după cum demonstrează ultimele cercetări în domeniu. În principal, credem că întreg teritoriul provinciei a fost organizat în patru –cinci districte miniere: cel al aurului, al fierului (Teliucu Inferior), districtul complex sud-vestul Daciei cu sediu la Moldova Nouă, (fier, cupru, argint, dacit), districtul sării cu sediu la *Salinae, Potaissa* sau *Apulum*.

Statul a preluat astfel o parte din atribuțiile ce priveau economia noii provincii în ideea de integrare rapidă a noii provincii în sfera de interese economice romane.

Despre această industrie extractivă romană a Daciei nu deținem încă o bază îndeajuns de bine documentată. Ea a fost se pare, de la începutul secolului III, administrată prin *conductores*, care erau subordonați unui *procurator Augusti*.

Ca și în cazul minelor de aur s-a constatat că paza militară a exploatărilor miniere de fier, sare a fost realizată în diferite districte cu detașamente din legiunile XIII Gemina, V Macedonica și chiar VII Claudia din Moesia Superior în anumite momente (Moldova Nouă) și cu trupe din castele de la *Tibiscum*, Mehadia, Cigmău (?)²². Asemenea altor provincii nu poate fi dovedită încă participarea armatei din Dacia la lucrările de reducere a minereului, sau chiar participarea la munca în mine. În cazul reducerii minereului de fier, singurul centru metalurgic al provinciei cunoscut arheologic este documentat la Teliucu Inferior.

Inițiativa particulară în acest domeniu se constată mai ales din partea așezărilor cu caracter local, autohton, orientată spre o producție de mici dimensiuni necesară

¹⁹ Piso 2006, p. 221, nr. 6.

²⁰ Wollmann 1996, passim. și numeroasele inscripții publicate în vol. Alburnus Maior, I.

²¹ Vezi Simion, Apostol, Vleja 2004, passim.

²² Vezi în acest volum argumentația la Benea, Metalurgia și prelucrarea fierului.

unor comunități umane din mediu rural. Începând cu secolul III, se constată apariția unor instalații de mici dimensiuni de reducere a fierului, în așezările rurale mai ales. Ele se localizează mai ales, în sud-vestul Daciei (Șoșdea, Fizeș, Gătaia, Reșița etc.) și sud-estul Transilvaniei. Asemenea instalații au utilizat probabil resurse de mică valoare puse poate la dispoziție contra unei taxe de administrația provincială. Maniera de construcție a acestor instalații de reducere a fierului se apropie de cea de tip Latène, care presupunea distrugerea instalației pentru recuperarea turtei de metal. În această perioadă pe Rin, dar și în Gallia apar multe astfel de descoperiri de instalații amplasate, mai ales în *villae rusticae* indiciu al procurării locale a minereului sau chiar a metalului refolosit.

Astfel, în secolele II-III se constată o evoluție oarecum descendentă a producției metalurgice din Dacia. Nu avem încă indicii asupra unui schimb inter-provincial cu fier din Dacia în Imperiu. Probabil, nevoile mari ale armatei din provincie au determinat lipsa unui export. Nu avem nici un fel de date în acest sens, întrucât lipsesc ștampile aplicate pe astfel de turte.

Se constată, la fel ca în Imperiu, nu știm dacă ca urmare a apariției unei crize de metal sau nu, adunarea pieselor de fier uzate pentru refolosire. O posibilitate de recuperare a fierului este demonstrată de depozitele de unelte din provincie cunoscute până acum, constatate atât în castre cât și în mediul civil (vezi descoperirile de la Dedrad, Căianu Mic, Orheiul Bistriței, Lechința, Apoldu de Sus, Mărculeni, Tălmăciu, Ghidici, Obreja). Recuperarea metalului feros reprezenta o posibilitate importantă de refacerea patrimoniului de unelte, pe care depozitele de unelte îl dovedesc pe deplin. Datarea depozitelor de unelte cuprinde o paletă cronologică largă, de la mijlocul secolului II și până în secolul IV.

Un număr mic de ateliere de fierărie au putut fi identificate în provincie, pe baza uneltelor principale de lucru (baroase, clești etc.) la: cariera de la Cheile Baciului (lângă Cluj), Buciumi (castru), *Porolissum* (castru), *Tibiscum* (*vicus*), *Praetorium* (Copăcenii) (în *vicus*), Bumbești (*vicus*), Mediaș (în așezare rurală)²³. După cum se observă, atelierele se concentrează în zona apropiată de castre, dar de fapt, ele sunt indispensabile oricărei comunități umane cât de mici din Dacia. Analiza inventarului lor conduce la ideea că sunt ateliere modeste ca întindere.

Ateliere de fierărie trebuie să fi existat în fiecare sau aproape fiecare comunitate umană cât de mică, sat, cătun sau *vicus* militar pentru nevoile curente de materiale (cuie, piroane) sau potcovitul cailor ca să nu menționăm decât pe cele mai simple și uzuale produse.

Nevoile armatei atât pentru echipament, harnașament, cât și pentru propriile construcții, sau cele cu caracter public pe care trebuiau să le ridice au făcut din armată

²³ Desigur poate fi și o carență de informare arheologică, cu atât mai mult cu cât posibilitățile de identificare a unor astfel de ateliere sunt destul de anevoioase întrucât urmele rămase în lipsa inventarului (care de obicei se recuperează în caz de pericol) sunt greu sesizabile și în general, inventarul lor a fost recuperat în cazul distrugerii atelierului.

cel mai mare consumator de fier din provincia Dacia. Aprovizionarea atelierelor din castrele de la *Potaissa*, Buciumi, *Porolissum* sunt doar câteva ateliere identificate până în prezent. În secolul al III-lea se presupune existența unui atelier militar central la *Apulum* pentru întreaga provincie condus de doi *conductores armamentarii*: *Turranius*, *Marcellinus*, și *Ant(oni)us*. *Senecio*. *Iunior*²⁴.

Un al doilea posibil atelier și-a avut sediul la *Drobeta*, judecând după piatra funerară a lui Iulius Herculanus, cu numeroasa sa familie²⁵ Încă în anul 1929, V. Christescu presupunea că această familie era formată de *fabri* militari²⁶.

Studierea atelierelor militare a fost inițiată prin câteva lucrări care au abordat analiza unor descoperiri din mediul militar al Britanniei, al Germaniei Superior etc.²⁷. Aprecierea cantitativă făcută asupra echipamentului militar din fier al unui legionar (două *pila*, un *pugio*, un *gladius* și scheletul din metal al unui scut) denotă faptul că acesta cântărea în jur de 7, 90 kg, greutate pe care un soldat era obligat să o ducă zilnic în timpul marșului sau pe câmpul de luptă. La efectivul unei legiuni, cantitatea de metal se ridica la 38 de tone²⁸. Desigur, la efectivele Daciei de la mijlocul secolului II, cu două legiuni în componență și mai multe trupe auxiliare cu arme diferite în dotare, cantitatea de fier necesară era apreciabilă, chiar dacă ea presupunea uneori doar completarea pieselor de armament lipsă²⁹. Aceasta înseamnă că provincia a fost obligată să și asigure din resurse proprii.

Fierul pentru provincia Dacia, asemenea oricărei provincii romane a reprezentat osatura pe care s-a structurat întreaga economie romană, proces istoric început cu mult înainte de cucerirea romană. Dar în timpul Provinciei aceasta a primit o conotație aparte prin politica de centralizare a Statului Roman, prin organizarea și supravegherea riguroasă a exploatărilor, a metalurgiei și implicit a prelucrării fierului. Dacia a trebuit să asigure nevoile Imperiului în mod curent, sau în funcție de solicitări să facă față nevoilor proprii de metal pentru armată, cât și pentru nevoile populației civile. Nu cunoaștem încă îndeajuns de mulțumitor structura administrativă a districtelor miniere, a exploatărilor în sine și chiar a metalurgiei

²⁴ CIL, III, 1121=IDR, III, 5, 285.

²⁵ IDR, II, 135: D.M:/ Iul(ius) Herculanus / dec(urio) sc(h)ol(ae) fabr(um) i<i>mag(inifer) / vix(it) ann(is) LXXX, Iul(ia) Viv/enia coniux Iul(ius) / Marcianus fil(ius) im/<ag(inifer) sc(h)ol(ae) fab(um) vix(it) ann (is) XXVII, Aur (elius) Iuli / us mil(es) c(o)h(ortis) I sag(ittariorum) im /<m>ag(inifer) vix(it) ann(nis) XXX, Iul (ius) / Marcellinus fil (ius) / vexil(larius) sc(h)olae fabr(um) vix(it) / XXV. Iul(ia) Ma/rcia fil(ia) an(nis) XIII. Iul(ia) Er/aclia.fil (ia) vix(it) an(nis) VIII. Iul(ia) Marcel(l)ina nep(os) vix(it) an(nis) III. Viv/enia mater se viva f(ecit). V. Christescu 1929, p. 2-5.

²⁶ Christescu 1929, p. 2-5.

²⁷ MacMullen 1960, p. 23-40; von Petrikovits 1974, p. 1-20, vezi Benea în acest volum.

²⁸ von Petrikovits 1974, p. 1-2.

²⁹ Pentru a nu face o eroare teoretică evităm asemenea calcule. Trebuie să se țină cont între altele și de nevoile trupelor în momentul plecării în unele campanii în dotarea lor. Situația este valabilă și în cazul pieselor de bronz de echipament, harnașament din dotarea unui soldat.

fierului. Dar credem că informațiile documentare ale acestui domeniu economic au înregistrat un real progres³⁰.

Importante informații oferă și materialul epigrafic referitor la exploatarea sării³¹ din Dacia, cât și, mai nou, cercetările arheologice în domeniu. O bogăție naturală imensă de zăcământ aflată în centrul podișului transilvan (Turda, Cojocna, Sic, Ocna Dejului, Domnești, Războieni), iar în estul provinciei Dacia apar ape sărate, izvoare (Sânpaul etc.). Nu avem informații despre exploatarea sării de la Ocele Mari (din Oltenia).

Informațiile epigrafice din Dacia și alte provincii amintesc astfel introducerea din epoca Severilor a unui sistem riguros de control asupra exploatărilor de sare. Este posibil ca acest lucru să apară mai de timpuriu, încă din timpul războaielor marcomanice, sau dimpotrivă, ca urmare a acestora, după anul 180. Cert este un lucru, că exploatarea sării din Dacia s-a aflat sub controlul armatei, prin unitățile militare amplasate în punctele principale de acces la *salinae*, sau ape sărate, izvoare sărate etc., încă de la formarea provinciei.

Administrația centralizată a ocnelor de sare în Dacia în epoca Severilor este civilă, realizată însă cu persoane stabilite în canabele de la *Apulum*, și de aici prin filiale documentate epigrafic deocamdată la *Tibiscum*³², *Micia*, Sânpaul, Ilișua, ceea ce argumentează interesele armatei pe care le reprezintă, în principal. Se conturează astfel o administrație a provinciei centralizată pentru exploatarea sării și implicit comercializarea sării realizată prin *conductores*.

Cei trei *conductores*: C. Iulius Valentinus, P. Aelius Strenuus și P. Aelius Marus, iar mai nou Rutilius Rufinus³³ își desfășoară activitatea în perioade apropiate. După funcțiile deținute ar trebui să presupunem că primii au fost C. Iulius Valentinus, Rutilius Rufinus care au răspuns doar de exploatarea zăcămintelor de sare și exportarea ei, celui de al treilea, P. Aelius Marus, i s-a acordat și administrarea pășunilor, ar trebui să presupunem cele alpine din zonele centrale ale provinciei în care se găseau și ocele de sare³⁴.

Cel de al patrulea, P. Aelius Strenuus deținea alături de cele două funcții precedente și pe cea de *conductor commerciorum*, el fiind cavaler. Acest statut social presupune că face parte din sistemul administrativ al provinciei, calitatea sa ar putea fi asemănătoare unui *procurator*, deși o astfel de funcție ar fi trebuit să fie menționată epigrafic. Singura inscripție pomenită mai sus, în care este amintit P. Ael. Strenuus nu face o astfel de referire. Să fie aceasta un indiciu indirect al organizării exploatării sării, aidoma aurului din Dacia ?

³⁰ Benea în acest volum *Metalurgia și prelucrarea fierului*.

³¹ Vezi Benea 2007 a, p. 91-114, cu bibliografia aferentă.

³² Benea 3007 a, p. 91-114.

³³ Piso 2004-2005, p. 179-182, inscripția descoperită în biserica din Boia Bârzii (jud. Hunedoara) servea ca masa de altar. Ea a fost adusă probabil, de la *Micia*.

³⁴ Vezi discuția la Benea 2007 a, passim.

În epoca romană modul de exploatare al sării a avut un caracter sezonier: din primăvară - până înspre toamnă³⁵ și presupunea asigurarea nevoilor generale ale Statului pe durata unui întreg an calendaristic. Ca atare, organizarea activității de transportare spre depozite centrale și apoi spre comercializarea inter-provincială avea loc în mare parte în același răstimp de activitate, având în vedere pagubele pe care le poate produce ploaia și alte intemperii asupra sării, în sine.

Prin sare - denumită metaforic **aurul alb**, Dacia era cel puțin tot atât de importantă Imperiului Roman, cât pentru resursele ei de aur. Ca resursă de export aceasta putea aduce provinciei venituri importante, poate că și Dacia să-și fi plătit prin sare impozitele față de fisc, la fel cum Remersal Rodriguez presupunea că s-a realizat cu uleiul din Hispania Baetica³⁶, lucru contestat de alți specialiști.

Deși prea multe informații privind exploatarea plumbului nu se cunosc până acum în Dacia cu excepția a două centre importante *Ampelum* (Munții Apuseni) și Moldova Nouă (în apropiere de Dunăre). Nu avem prea multe indicii asupra exploatărilor miniere antice³⁷.

Utilizarea plumbului în mai toate domeniile vieții cotidiene apare deocamdată slab reprezentată până acum în Dacia Romană, în structurile de canalizare, ca mobilier funerar (sarcofage etc.) sau în alte domenii³⁸. Având un punct de topire foarte scăzut, el putea fi prelucrat foarte ușor în diferite medii și mai ales refolosit.

Cantități mari de plumb s-au utilizat mai ales în realizarea mobilierului funerar, fapt constatat în necropolele funerare de la *Ulpia Traiana*, *Apulum*, *Drobeta*, *Romula*, *Dierna*, Slăveni. Descoperirile sunt mai ales sarcofage cu pereții din plumb, urne sau capace de urne. Caracterul aleatoriu al locului de descoperire fără context, nu permite realizarea în acest caz a unei statistici asupra mediului de producție³⁹.

Pe teritoriul Daciei s-au mai descoperit *fistulae* de plumb fragmentare. Ele au apărut cu deosebire în mediul urban al provinciei: *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁰, *Drobeta*, *Romula* și *Apulum*, *Tibiscum*, și în anumite *villae rusticae* localizate mai ales în Dacia sud-carpatică, cum ar fi de pildă: Izimșa, Bistreț, din teritoriul coloniei *Drobeta*.

Cele patru oficine locale: *Apulum*, *Dierna*, *Drobeta*, *Sucidava* și poate și cea de la **Gârla Mare** au un specific aparte, chiar dacă se caracterizează printr-o producție de dimensiuni modeste, au avut o specializare în obiecte de cult. Aici

³⁵ Vegetius, *Epitome*, IV, 40 spune ca sarea trebuia transportată pe Marea Mediterana între 10 martie și 22 noiembrie, dar cel mai bine între 27 mai – și 14 septembrie, pentru a nu fi umiditate crescută, care ar dăuna calității sării.

³⁶ Rodriguez 1997, passim; Idem 1998, p. 183-197.

³⁷ Vezi Benea 2007, p. 35-65.

³⁸ Plinius cel Bătrân (n.h. 34, 161) menționează prețul unui pfund roman la 7 denari, deci o tonă de plumb ar costa 21.377 de denari, ceea ce în raport cu bronzul și argintul forma următorul raport: 1: 14: 143.

³⁹ Benea 2007, p. 37-65.

⁴⁰ Eadem, cu toată bibliografia.

prezența oglinzilor de plumb alături de unele plăcuțe cu reprezentarea cavalerilor danubieni sau statuete cu caracter votiv sunt indicii peremptorii în acest sens⁴¹. Ele reprezintă o producție minoră la prima vedere, dar, numai în aparență este această impresie. Importanța officinelor rezidă în asocierea unor elemente importante pentru cunoașterea cultelor de origine locală balcanică, în care iată se asociază: reliefulurile votive ale cavalerilor danubieni cu oglinzile de plumb și statuete redând pe Venus, Mercur etc., divinități care în mediul familial au avut o semnificație, care nu este până în prezent prea clar evidențiată. Privind populația implicată în activitatea atelierelor de prelucrarea plumbului nu deținem prea multe informații, doar pe reversul a două oglinzi apare numele unor meșteri *Brutus* și *Lollianus* care au realizat tiparele, care puteau fi persoane de origine peregrină.

După cum se observa numărul atelierelor de prelucrare a plumbului se concentrează în sudul provinciei Dacia apropiate de sursele naturale de exploatare din sudul Banatului sau de import din Moesia Superior. Excepție în acest caz face centrul de la *Apulum* și poate cel de la *Ulpia Traiana*, vecine cu zona minieră a Munților Apuseni, apropiate îndeosebi de *Ampelum*⁴².

Nevoile mari de plumb din economia unei comunități locale sau militare erau importante în susținerea vieții cotidiene pentru cele mai diverse lucruri. Probabil nu este întâmplător faptul că în castrul de la *Tibiscum* cândva în secolul al III-lea erau adunate bucăți de plumb topit alături de bucăți de fier și bronz depuse într-o oală ascunsă în castrul mare⁴³.

Un domeniu relativ bine reprezentat este acela al officinelor de prelucrare a bronzului unde numărul atelierelor prin descoperiri arheologice, interpretări noi de material a sporit de la an de an ajungând la 31⁴⁴. Ele se pot departaja după locul de descoperire: 12 în mediul militar, iar alte 19 în mediul civil (*vici militares*, orașe sate). Chiar dacă în rare cazuri au fost dezvelite officinele în întregime, majoritatea instrumentelor de lucru provin din anumite complexe închise, fără a avea întotdeauna certitudinea că locul respectiv a fost un atelier. Studiarea literaturii de specialitate românești a oferit însă această bază de date primară de descoperiri arheologice pentru identificarea unor ateliere meșteșugărești.

Am remarca în mod deosebit atelierul de prelucrare a bronzului, aurului și a plumbului de la *Dierna*, deci un atelier complex reconstituit de abia în ultimul timp. Producția sa este extrem de diversificată tipologic. În seria marilor ateliere se înscrie

⁴¹ Officine cu o producție majoră în plumb cum ar fi cele privind confecționarea țevilor de canalizare, a sicriilor de plumb etc. erau executate pe loc putând fi și produsul unor meșteri itineranți.

⁴² Din păcate, actualmente este dificil de identificat acest lucru la Zlatna (*Ampelum*), așezarea în mare parte distrusă de construirea unui Combinat de prelucrare a cuprului. *Ampelum* avea în antichitate un centru ceramic recunoscut al lui G. Iulius Proclus specializat și în ceramica glazurată plombiferă, ceea ce face plauzibilă supoziția prezenței unui atelier local.

⁴³ Benea, *Metalurgia și prelucrarea fierului*, în acest volum.

⁴⁴ Vezi Benea 2008 în acest volum.

atelierul de la *Napoca* specializat pe accesorii vestimentare (fibule). Un nou centru de prelucrare de mare importanță pentru bronz și emailuri se pare că a existat la Ilișua.

Ca număr de ateliere într-un sit trebuie să remarcăm atelierele de la *Tibiscum* și mai nou *Micia*.

Desigur din mediul militar cel mai important și complex atelier sub aspectul inventarului este atelierul militar din baraca 5 a castrului de la *Buciumi*, care probabil asigură necesarul de piese pentru întreaga zonă a limesului de nord al Daciei, aici putând fi incluse și reparațiile de echipament militar.

Atelierele sunt rareori instalate în construcții din piatră (vezi *Buciumi*, *Cășeu* etc.); de obicei sunt adăpostite în barăci din lemn.

Un aspect nu mai puțin important se referă la cronologia officinelor de bronzieri din Dacia. Deși lipsesc de multe ori elemente de datare fermă, se observă că în bună măsură multe ateliere de bronzieri sunt documentate în epoca Traianus-Hadrianus (*Tibiscum*-atelierele 1, 2; *Napoca*, *Buciumi* etc.), în epoca lui Antoninus Pius-Marcus Aurelius (*Dierna*, Ilișua), epoca Severilor (*Tibiscum* (atelierele 3 și 4), poate și cel de la Răcari). Alte informații despre celelalte descoperiri nu deținem⁴⁵.

Nu avem încă indicii sigure în provincie asupra producției de recipiente din bronz, deși în inventarul atelierului de la *Dierna* a apărut o toartă de vas. Dar, nu avem certitudinea că nu a fost folosită ca material recuperat pentru o nouă topire alături de alte deșeuri.

În acest moment al descoperirilor, producția atelierelor de prelucrare a bronzului ne apare extrem de diversificată putându-se realiza de la piese mici cu caracter votiv, accesorii vestimentare, obiecte de uz casnic, chiar și reparații constatate și în câteva castru din Dacia. Produsele lor erau destinate unui număr mai mare de persoane, beneficiarii fiind mai ales locuitorii provinciei atât din mediul militar, cât și civil. Datorită unei piețe de desfacere mai largi, meșterii bronzieri erau mai stabili decât cei ce prelucrau aurul și argintul- care sunt mult mai puțin reprezentați până acum în centrele mari urbane din Dacia. Totuși, nu poate fi exclus cu totul caracterul mixt de producție al atelierelor, care produceau piese de podoabă (bronz, aur, argint).

Producerea de statui de mari dimensiuni probabil că nu a fost realizată în Dacia în mod curent, dar nici acest fapt nu poate fi stabilit cu precizie, întrucât pentru asemenea piese tiparul se făcea o singură dată printr-o amenajare specială, care era apoi distrus pentru recuperarea piesei turnate.

Existența în Dacia pre-romană a unei producții tipice de piese din bronz documentată prin numeroase descoperiri de ateliere a reprezentat un element important de continuitate mai târziu, când s-a format provincia Dacia prin faptul că sursele de exploatare antică au fost folosite poate cu o tehnologie perfecționată, atelierele în schimb, au luat ființă în noile centre urbane, *canabae*, *vici militares* în funcție de

⁴⁵ Benea 2008, în acest volum.

noile cerințe cotidiene. Meșterii locali daci vor fi lucrat în cadrul unor asemenea oficine. În cea mai mare parte a acestor ateliere s-a lucrat și în tehnici combinate, bronz și sticlă, fiind cunoscute importante descoperiri de piese de echipament și harnașament cu email, accesorii vestimentare etc.

Două ateliere de prelucrare a bronzului au fost identificate pe baza inventarului în așezările daco-romane de la Cioreni-Timișoara și Arad-Horea, așezări aflate la limita provinciei în *barbaricum*, ce pot să aparțină unor meșteri itineranți din Dacia.

Descoperiri de creuzete cu urme de picături de argint și aur, din cadrul unor ateliere de bronzieri (*Tibiscum*, *Potaissa*, *Porolissum* etc) argumentează aceste activități pentru atelierele respective.

Teoretic putem presupune că orice atelier de bronzieri putea prelucra și metal prețios. Un aspect aparte îl reprezintă tiparele de lingouri de metal prețios descoperite la *Ulpia Traiana*, *Tibiscum* și *Porolissum* (un fragment) dovedind topirea metalului pentru obținerea unor lingouri⁴⁶.

Ca și în cazul bronzului, atelierele de prelucrare a argintului și aurului sunt axate mai ales pe o producție de piese de podoabă. Asemenea descoperiri sunt cel mai bine evidențiate în colecțiile muzeale până acum.

Unul din aspectele cele mai interesante al activității bijutierilor din Dacia Romană îl reprezintă realizarea unor tipuri de bijuterii tradiționale cum ar fi torques-urile, lanturile din fir de argint împletit, care erau folosite fie simplu, la gâtul femeilor fie sub forma unor elemente fixate de fibule având la unul din capete, un pandantiv foliform sau cu aspect de frunză de iederă (în opinia Ivanei Popović)⁴⁷, brățări simple sau din sârmă de argint împletite, fibule tip ancoră etc. Analiza extrem de riguroasă întreprinsă de mai multe ori de Ivana Popović pe tezaurele de argint descoperite pe teritoriul Moesiei Superior, al Moesiei Inferior și al Daciei a evidențiat posibilitatea creării acestor podoabe într-un spațiu central balcanic și nord-dunărean. În mare parte aceste tipuri de podoabe preiau forme tipice lumii geto-dacice libere, preluate la rândul lor, cu mult timp în urmă din cea elenistică.

I. Popović aprecia posibilitatea că în secolele II-III, centrele de producție din Moesia Superior de pe valea Drinei au putut aproviziona și implicit asigura o producția majoră răspândită pe calea comerțului până în spațiul nord-dunărean⁴⁸. Această supoziție se baza în primul rând, pe existența în zonă sud-dunăreană, a unor resurse importante de argint. G. Popilian și mai nou S. Cociș, prin analiza tipologiei fibulelor tip ancoră opinează pe baza numărului mare de descoperiri în spațiul nord-dunărean existența unor centre de producție similare⁴⁹.

⁴⁶ Vezi în acest volum.

⁴⁷ Vezi în acest volum Doina Benea, *Atelierele de prelucrarea bronzului argintului și aurului în Dacia Romană*.

⁴⁸ Popović 1996, p. 140.

⁴⁹ vezi nota 47, cu bibliografia aferentă.

Fără a contesta acest lucru, am dori să remarcăm existența aproape egală numeric a două grupuri de tezaure de podoabe din argint pe valea Drinei și în Dacia sud-carpatică (Oltenia) și între aceste teritorii mai rar câte o descoperire izolată. Acest lucru însă obligă la o reconsiderare a întregului fond al discuțiilor pe această temă. G. Popilian remarca importanța ca număr a tezaurelor din Oltenia aproape egală cu cea din spațiul sud-dunărean⁵⁰ și ca atare aprecia corect posibilitatea realizării unor astfel de piese în ateliere locale, precum *Drobeta*, la care trebuie adăugată în opinia noastră și *Romula*. În acest moment, mărturiile arheologice privind existența unor oficine de prelucrare a argintului lipsesc la *Drobeta*, dar credem că acest lucru se compensează prin prezența unor reprezentări pe o stelă funerară cu nișă semicirculară în care apar busturile a doi soți: femeia avea la gât un *torques*, iar pe umeri câte o fibulă neclară din punct de vedere tipologic⁵¹.

Pentru posibilitatea prezenței unui atelier de bijutier la *Romula* pledează în primul rând existența unui atelier de prelucrare a pietrei semiprețioase pentru geme și camee, ca de altfel și prezența unor ateliere de bronzieri în care se puteau lucra și metalele prețioase⁵². Indirect, în acest sens, pledează și aria de răspândire a acestor tezaure în arealul cuprins între râurile Jiu și Olt.

Realizarea unor piese de podoabă comune unui areal teritorial din centrul Balcanilor și nordul Dunării confirmă existența unui fond de populație locală, autohtonă tradițională, aflată într-adevăr sub puternica înrăurire romană. Prezența alăturată în unele tezaure a podoabelor cu monede de argint romane a condus la concluzia firească a mai multor specialiști, că acestea reprezentau o sursă de metal prețios pentru confecționarea bijuteriilor⁵³.

Credem însă, că ele reprezintă tot atâtea depozite ale unor ateliere locale dispuse în preajma unor castre sau așezări importante sau chiar „averea” unor meșteri itineranți (vezi descoperirile de la Ațel, Vârtopu, Bumbești Jiu –castru, Moșăței etc.) care lucrau pentru comanditari.

Preferința pentru argint în confecționarea podoabelor era mai accesibilă populației indigene care folosea de multe generații acest mod de exprimare a modei accesoriilor vestimentare, tehnici cunoscute din epoca pre-romană.

Dar pe de altă parte, în executarea diferitelor tipuri de podoabă se observă îmbogățirea modului de ornamentare a pieselor în sine prin tehnici noi preluate din lumea romană. Este o modalitate de **continuitate comună** constatată în spațiul provinciilor Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia, sub aspectul prelucrării argintului sub unele forme preluate din lumea pre-romană⁵⁴.

⁵⁰ Popilian 1998, p. 65-69.

⁵¹ Popilian 1998, p. 65.

⁵² Popilian 1976, p. 221-250.

⁵³ Popović 2003, passim.

⁵⁴ Vezi nota 47.

Desigur, valențele complexe ale tezaurelor de piese de argint nu sunt încă epuizate, analiza lor și mai ales numărul lor incită la o studiere repetată, dovadă și studiile Ivanei Popović în acest sens.

În cazul de față, în concluzie deși nu ne-am referit la producția de argint prelucrată pentru bijuterii de factură romană (fibule, inele, pandantive, coliere etc.) în Dacia se conturează două centre de producție la: *Drobeta* și *Romula*, alături de alte două ateliere de bijutier la *Tibiscum* (atelierul nr. 4), *Dierna* identificate arheologic ca un centru complex de producerea bijuteriilor⁵⁵. Ca posibile centre presupunem un alt centru *Porolissum* (după forma creuzetelor descoperite) și eventual *Apulum*.

Nu excludem posibilitatea existenței unor meșteri itineranți pe teritoriul provinciei, atât în Oltenia, cât și în Transilvania. Datarea generală a tezaurelor de podoabe se încadrează în cadrul larg al secolului II-a doua jumătate și după mijlocul secolului III.

Folosirea în această perioadă a podoabelor tradiționale de argint îmbogățite cu elemente noi de ornamentare (granulația, filigranul) în spațiul balcanic și al Dunării de Jos reprezintă forma cea mai elocventă de exprimare artistică a gustului omului de rând din mediul provincial respectiv.

Decăderea artei tradiționale a bijuteriilor de argint se conturează înspre a doua jumătate a secolului III în favoare a bijuteriilor romane din bronz și mai rar, aur⁵⁶. Pătrunderea și acceptarea bijuteriilor de bronz, mai puțin de aur, reprezintă de fapt un element ce demonstrează modificarea gustului local pentru modă și poate chiar o formă de romanizare.

Problematica tezaurelor de podoabe de argint prezintă încă multe necunoscute. Tratarea de față a fost incompletă, ea a avut în vedere identificarea unor posibile oficine locale de prelucrare a argintului în spațiul nord-dunărean.

Prelucrarea aurului în provincia Dacia se realiza în ateliere comune de bijutieri pentru argint și după caz bronz. Arheologic au fost identificate centre de prelucrare la: *Potaissa*, *Porolissum*, *Tibiscum* (2 oficine)⁵⁷.

Cea mai complexă descoperire de atelier de bijutier, deși clădirea nu a fost dezvelită integral, este cea de la *Dierna*⁵⁸, databilă între a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului III. Ca și în alte cazuri, oficina de la *Dierna* era specializată în prelucrarea bronzului, plumbului (pentru piese de mici dimensiuni) și aurului, probabil de aici neputând fi exclus argintul.

Raritatea pieselor de aur din Dacia nu este un fenomen izolat în Imperiul Roman. Ea poate fi în același timp, și o carență a descoperirilor arheologice din

⁵⁵ Vezi mai sus în această lucrare.

⁵⁶ Popović 2001, p. 93-102.

⁵⁷ Vezi nota 47 a prezentei lucrări.

⁵⁸ Vezi mai sus, alături de publicarea recentă a inventarului metalic de către S. Cociș redescoperit în depozitele Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Vezi Cociș 2006, p. 111-123.

acest moment⁵⁹. Nu excludem aici și dificultatea cercetării în domeniu pentru care deocamdată sunt extrem de puțini specialiști.

Potențialul economic al populației din Dacia este cel mai bine reflectat de descoperirile de la *Germisara*, unde în bazinul central al băilor cu ape termale au fost descoperite 7 plăcuțe votive din foiță de aur fixate probabil la origine pe un suport tare, căzute sau dimpotrivă, depuse în bazin ca ofrandă⁶⁰. Ele erau executate din foiță de aur de un 1 mm grosime, în zona centrală erau reprezentările pentru *Hygia*, *Diana* și *Nymphae*, cu invocații pentru aceste divinități⁶¹.

Nu avem nici un fel de indicii cât de mici, unde s-au produs astfel de piese. Nu opinăm pentru *Germisara* întrucât aici deocamdată nu sunt cunoscute decât complexul termal fără alte informații generale despre așezare în afara materialului epigrafic. Deși apare nefiresc, până acum nu sunt cunoscute indicii arheologice privind existența unor oficine de prelucrare a metalului la *Apulum*⁶² sau *Ampelum*⁶³.

Nu deținem informații asupra sursei de proveniență a aurului. La fel ca și în cazul argintului, aurul putea proveni din monedele romane de aur (*aurei*) sau procurarea sa se datora exploatărilor poate cu caracter privat din nisipul aurifer.

Ca o caracteristică a atelierelor complexe daco-romane avem în vedere în principal atelierelor complexe de producție evident mai rentabile pe piața.

Ele sunt ateliere mici ca dimensiuni, probabil cu caracter familial. Lipsesc în mare parte informațiile epigrafice referitoare la artizani, care ar putea completa datele cunoscute. În general, munca lor este anonimă. Un reprezentant al unui *collegium aurariarum* cu numele de Lucius Calpurnius apare menționat la *Germisara*⁶⁴. O altă epigrafă de la *Ampelum* de data aceasta amintește pe un Aelius Theseus *aurarius*⁶⁵, ar fi unica mențiune a unui bijutier de aur, după cognomen probabil greco-oriental. Ar fi singurele date privind numele unor meșteri.

Producția atelierelor este o producție standardizată de obiecte care trebuiau să acopere nevoile curente ale populației. Capacitatea de producție a atelierelor de bronzieri putea asigura realizarea unui important volum de produse de uz comun și cotidian despre care în acest moment deținem puține informații. Ele reprezintă în mediul civil oficine cu caracter familial cu un număr redus de lucrători.

Rezultatele investigațiilor noastre creează după mai multe decenii de cercetări arheologice o prima imagine de ansamblu asupra a ceea ce înseamnă baza economiei romane. Întrucât prelucrarea metalelor reprezintă osatura pe care se modelează și se

⁵⁹ Nu avem informații asupra pieselor păstrate în numeroase colecții muzeale din România.

⁶⁰ Piso, Rusu 1990, p. 9-17.

⁶¹ Vezi Rusu 1993, p. 201-214.

⁶² Sau poate ele nu au fost luate în seamă până acum.

⁶³ IDR, III, 3, 305; vezi A. Onițiu în această lucrare.

⁶⁴ Vezi notele 240-241 de mai sus.

⁶⁵ IDR III, 3, 305.

dezvoltă toate celelalte ocupații artizanale sau nu, importanța lor a fost majoră în deslușirea mecanismelor unei economii romane provinciale.

Se conturează prezența unui **mediu civil activ în care inițiativa particulară este dominantă**. În majoritatea cazurilor atelierele fie ele de fierărie sau bronz, plumb etc. sunt concentrate în spații formate din una sau două încăperi cu o producție limitată la muncă a 3-5 muncitori. În general, asemenea ateliere sunt considerate ateliere familiale⁶⁶. În orice domeniu meșteșugăresc se constată că meșteri, lucrători din aceste oficine locale provin din zone cu aglomerări de populație, respectiv așezări urbane sau semiurbane. Aproape deloc nu deținem informații asupra mediului rural și chiar a fermelor de tip *villae rusticae* care spre deosebire de alte provincii în Dacia se pare că au avut un doar pronunțat caracter agricol, de creșterea vitelor sau viticol.

Cea mai activă populație în domeniul meșteșugăresc este cea a vicilor militari, și probabil a canabelor de la *Apulum* și *Potaissa* despre care însă în acest moment avem extrem de puține informații arheologice concludente.

Din punct de vedere social, statutul populației implicate în officinele artizanale nu ne apare clar evidențiat epigrafic⁶⁷, deci în mare parte necunoscut. Judecând după puținele mărturii care menționează anumite elemente ei se încadrează în categoria generală a populației modeste de *humiliores* de origine diversă, peregrină, sclavi poate și cetățeni romani. Cât de mult se poate vorbi despre proprietari de mari ateliere în Dacia? Ei apar consacrați doar în cadrul producției ceramice și a materialelor de construcție din ceramică. În acest caz, producția lor apare, având chiar o difuziune mai largă sau doar limitată la teritoriul unui oraș pe teritoriul provinciei Dacia.

O astfel de analiză a fost posibilă pentru producătorii de opaițe executate în tipar din Dacia putându-se face o distincție clară între producția anonimă și cea cu mărci de olar sub formă de șampilă⁶⁸. Doar aceste domenii au oferit posibilitatea unor constatări mai riguroase asupra ariei de răspândire a unui produs, pentru că era personalizat prin marca olarului.

De ce acest lucru nu a fost posibil la atelierele de prelucrare a metalelor?

Credem că două considerente pot fi luate în discuție și anume gradul înalt de standardizare a producției artizanale, mai ales cea producătoare de unelte de orice fel și apoi caracterul limitat al producției acestor ateliere. De acest din urmă fapt depindeau posibilitățile de marcarea a produselor ca semn de recunoaștere. Nu putem evita și un alt aspect, dacă nu cumva acest lucru presupunea anumite taxe în plus, față de cele cunoscute, pe care marile ateliere trebuiau să le dea Fiscului Imperial (să nu uităm taxa de cuie din fier!).

Sub aspectul locației atelierelor artizanale din Dacia, se cuvine a remarca în

⁶⁶ Vezi Drexhage et alii 2002, passsim.

⁶⁷ Vezi nota 6.

⁶⁸ Vezi Benea, Producția locală de opaițe, în acest volum.

mod deosebit centrele urbane precum: *Ulpia Traiana, Romula, Drobeta, Napoca*, alături de importante centre vicane ca de pildă: *Tibiscum, Porolissum, Micia, Bumbesti, Feldioara, Slăveni*, mai nou *Mehadia* etc. Acestea din urmă reprezintă aşezările cele mai dinamice din punct de vedere economic, pentru că în general de la început producţia lor era asimilată de piaţa locală reprezentată de trupele staţionate în apropiere. De aici şi evoluţia lor mai rapidă spre statutul urban. În mediul rural se remarcă doar câteva aşezări: *Sucidava, Cristeşti, Micăsasa*.

Se poate observa astfel, că producţia locală în Dacia are un predominant caracter civil marcat de iniţiativa particulară.

Atelierele militare care se aflau în anumite castre, deja de mai multe ori menţionate în lucrarea de faţă, au reprezentat activitatea oficială a Statului Roman pentru asigurarea nevoilor armatei. Ele au o producţie specifică, dar aşa cum menţionam implicarea trupelor în diferite acţiuni edilitare publice la nivelul provinciei au determinat în mod concret participarea atelierelor respective cu materiale prelucrate din fier sau de altă natură. Sub aspectul dotării, a aprovizionării, ele reprezintă de fapt ateliere capabile să facă faţă oricărui efort de producţie. Aşa se explică participarea începând cu secolul al III-lea şi a populaţiei civile în activitatea acestor ateliere.

Tot din aceasta perioadă presupunem formarea în Dacia a unui atelier militar central la *Apulum* şi poate un al doilea la *Drobeta*, care să deservească şi *Moesia Superior*.

Producţia artizanală a officinelor în Dacia putea asigura nevoile provinciei. Ar fi prima concluzie importantă! Din aceasta cunoaştem doar câteva elemente componente.

În rare cazuri, ea a oferit cadrul unui export interprovincial, dar mai ales cu *barbaricum*, ceea ce sperăm să formeze cadrul de cercetare a unui alt proiect.

Rezultatele obţinute prin reevaluarea patrimoniului arheologic cunoscut şi prin studierea unor colecţii muzeale din ţară, credem că sunt meritorii pentru anumite domenii ale activităţii artizanale din Dacia. Ele trebuiesc extinse.

Situaţia officinelor din Dacia ca număr, activitate, capacitate de producţie este similară cu cea a unor provincii vestice precum: *Gallia, Germania Inferior, Raetia* sau *Noricum*, unde o astfel de analiză s-a făcut. Cele mai concludente date le oferă cum este firesc, deocamdată, nordul Italiei, dar şi aici trebuie să spunem se observă carenţele cercetărilor arheologice în domeniu.

BIBLIOGRAFIA

- Benea 1995 Benea D., *Die Urbanisierung der vici militari aus Dazien. Einfluss der demographischen Faktoren auf ihre Entwicklung*. La politique édilitaire de l'Empire Romain dans les porvinces romaines. Actes du II Colloque Roumain-Suisse Berne 12-19 Sept 1993, Berna, p. 231-249.
- Benea 1998 Benea D., *Die Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien zur Zeit des Kaisers Traian*, Apulum, p. 175-185.
- Benea 2001 Benea D., *Relațiile dintre Dacia și Moesia Superior*, Apulum, p. 137-146
- Benea 2002 Benea D., *Integrarea Daciei în sistemul economic roman*, EphNap, 2002, p. 99-111= Istoria așezărilor de tip *vici militares* în Dacia Romană, Timișoara, 2003, p. 165-183.
- Benea 2007 Benea D., *Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia*, Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, BHAUT, 8, p. 35-68.
- Benea 2007 a Benea D., *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană*, Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, BHAUT, 8, p. 91-114.
- Bogdan Cătănicu 2007 Bogdan Cătănicu I., *Daci și romani. Aculturație în Dacia*, Cluj-Napoca.
- Christescu 1929 Christescu V., *Câteva observații asupra unei inscripții romane de la Drobeta*, Pitești.
- Christescu 2004 Christescu V., *Istoria economică a Daciei Romane*, (editie îngrijită de Cl. Christescu și C.C. Petolescu), București.
- Drexhaye et alii 2002 Drexhaye H.J., Konen H., Ruffinf K., *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3.-Jahrhundert) Eine Einführung*, Berlin.
- Finley 1993 Finley M., *Die antike Wirtschaft*, München.
- Florea 1992 Florea G., *Materiale ceramice descoperite pe terasa a VIII-a de la Grădiștea Muncelului (I)*. EphNap, 3, p. 95-110.
- Garnsey, Saller 1988 Garnsey P., Saller R., *Das römische Kaiserreich. Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur*, (trad. din engleză), Hamburg.
- Glodariu 1974 Glodariu I., *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj.
- Glodariu 1977-1978 Glodariu I., *La pénétration économique romaine en Dacie préromaine*. Dacoromania, Freiburg-Munchen, 4, p. 17-26.
- Gudea 2005 Gudea N., *Despre consumuri ale armatei romane din Dacia Porolissensis. Necesități, producție locală și importuri-Studiu preliminar*, Comerț și civilizație. Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate, Cluj-Napoca.
- Macrea 1969 Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București
- Pékary 1976 Pékary T., *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike*, Wiesbaden.

- Pleket 1990 Pleket H. W., *Wirtschaft und Gesellschaft des Imperium Romanum. Wirtschaft. Handbuch der europäischen Wirtschaft-und Sozialgeschichte*, 1, p. 25-142.
- Piso 2004-2005 Piso I., *Un nouveau conductor salinarum en Dacie*, ActaMN, 41-42/1, p. 179-182.
- Piso 2006 Piso I., *Colonia Dacica Sarmizegetusa (I). Le forum vetus de Sarmizegetusa(I)*, București.
- Popilian 1976 Gh. Popilian, *Un quartier artisanal à Romula*, Dacia, 20, p. 221-250.
- Popilian 1998 Popilian G, *Câteva considerații cu privire la tezaurul de la Vârtoș, jud. Dolj*, AO, s.n., 13, p.43-70
- Popović 2001 Popović I., *Bijoux en or - ten argent du IIe-IIIe siècle de la partie Serbe du Bassin danubien*, Die Archäologie und Geschichte de Region des Eisernen Tores zwischen 106-275 p. Chr., București, p. 41-58
- Popović 2002 Popović I., *Nakit sa Juhora. Ostava ili sakralni Tezaurus/Jewelry from Juhor Hoard or sacred Trasure*, Belgrad.
- Popović 2003 Popović I., *Bijoux romains dans les Balkans: traditions locale set influence de la Romanisation*, Balcania, 34, (2003), 2004, p.39-62.
- Remersal Rodriguez 1997 Remersal Rodriguez J., *Heeresversorgung und die Wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germania*, Stuttgart.
- Remersal Rodriguez 1998 Remersal Rodriguez J., *Baetican olive oil land the Roman Economy*, The archaeology of early Roman Baetica (edit. S. Keay, Portsmouth, Rhode Island, p. 183-199.
- Rostowțev 1957 Rostowțev M., *The Social and Economic Hiostory of the Roman Empire*, Oxford.
- Rustoiu 2002 Rustoiu A., *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca.
- Santoro 2004 Santoro S. (ed.), *Artigianato e produzione nella Cisalpina. Parte I. Proposte di metodo e prime applicazioni*, Firenze.
- Simion, Apostol, Vleja 2004 Simion M., Apostol V., Vleja D., *Alburnus Maior (II). Monumentul funerar circular*, București (ediție bilingvă, p. română și engleză).
- Strobel 2002 Strobel K., *Die Ökonomie des Imperium Romanum*, St. Katarinen.
- Zugravu 1999 Zugravu N., *Roma politică și aculturație (I)*, Iași.
- Žmudzinki 2004 Žmudzinki M., *Die römische Wirtschaft in der Provinz Dacia Porolissensis im Lichte der Archäologischen Quellen*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, p. 821-827.
- Weber 2003 Weber M., *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, București
- Wollmann 1996 Wollmann V., *Mineritul metalifer,extragerea sării și carierele de piatră din Dacia Romană / Der Erzbergbau, Salzgewinnung und die Steinbruche in romischen Dakien*, Bibliotheca ActaMN, 13, Cluj-Napoca.